УДК 821.512.145

А.Ф. Ганиева

А. ХӘЛИМНЕҢ «ХУНВЭЙБИН» РОМАНЫНДА МИЛЛӘТ ОБРАЗЫ: ИМАГОЛОГИК АСПЕКТ

Данная работа посвящена анализу романа Айдара Халима «Хунвэйбин» с имагологической точки зрения. Автор статьи дает краткое определение имагологии, которая является одной из ветвей современной компаративистики. Изучение отражения «чужого» образа в литературе сегодня является одной из важнейших задач в литературоведении.

Ключевые слова: имагология, образ, главный герой, татарская литература, роман, Айдар Халим.

This work is devoted to the analysis of the novel by Aidar Halim «Hongweibing» from an imagological point of view. The author of the article gives a brief definition of imagology, which is one of the branches of modern comparative studies. The study of the reflection of an «alien» image in literature today is one of the most important tasks in literary criticism.

Keywords: imagology, image, main character, Tatar literature, novel, Aidar Halim.

Милләтара бәйләнешләрдә үзара теләктәшлекне саклау өчен, бер халыкның икенчесе турындагы карашларын, бер-берсенә мөнәсәбәтен өйрәнү мөһим. «Халыкларның милли үзаң үсеше, хәзерге җәмгыятьнең күп мәдәниятләрдән торуы, анда төрле милли билгеләнешләр, конфессияләр, идеологияләр яшәве диалог, коммуникация, “башканы” аңлау кебек проблемаларны көн үзәгенә куя» [Аминова, 2010, с. 51].

Бүгенге көндә гаять актуаль булган мондый мәсьәләләр белән гуманитар фән тармагы – имагология шөгыльләнә. Имагология (имаго – латинчада *образ*, *чагылыш*, грек телендә – *сүз, белем* мәгънәсендә) бер халык мәдәниятендә, әдәбиятында башка халыкның образлы сурәтләнешен өйрәнүче, тарих, культурология, социология белән бәйләнешле фән тармагы. Беренче тапкыр имагология термины 1920 елларда социология фәнендә кулланыла башлый. 1950–1960 елларда француз әдәбияты галимнәре (Ж.-М. Карре, М.-Ф. Гийяр) хезмәтләре аркылы гуманитариянең башка өлкәләренә дә үтеп керә. Х. Дизеринк, Д.А. Пажо, М. Фишер, Й. Леерсен – имагология өлкәсендә танылган галимнәр. Рус әдәбияты белгечләреннән Н.А. Ерофеев, Л.З. Копелев, Е.Ю. Артемова һ.б. җитди тикшеренүләр алып баралар. Бүгенге көндә имагологик мәсьәләләрне өйрәнүгә бәйле фәнни семинарлар, конференцияләр үтә. Махсус басмалар (мәсәлән, «Имагология и компаративистика» журналы, Томск) нәшер ителә.

Имагология, халыклар мәдәниятендә барлыкка килгән стереотипларны һәм образларны өйрәнү өлкәсе буларак, үз эченә психология,

социология һәм башка гуманитар фәннәрне ала. Ул – чагыштырмача яңа фән, шуңа аның өйрәнү методлары да әлегә формалашып җитмәгән. Әмма билгеле бер өлкәләрдә тикшеренүләргә басым ясаган имагология тармакларын аерып карарга мөмкин. М. Бойцов, мәсәлән, «Власть һәм образ» хезмәтендә түбәндәге классификацияне тәкъдим итә:

1) әдәбият белеме имагологиясе;

2) потестар имагология;

3) лингвистик имагология [Бойцов, 2010, с. 5].

Лингвистик имагология башка халык яки илнең тел-сөйләм чаралары аша тудырылган образын өйрәнә. Монда бер телдә сөйләшүчеләрнең икенче телгә мөнәсәбәтле стереотипларнына игътибар итү мөһим.

Фәндә шулай ук тарихи, иҗтимагый, психологик имагологияләр дә формалашып килә. Тарихи имагологиянең бер тармагы – потестар имагология. Ул хакимият образларын кабул итү белән бәйле проблемаларны өйрәнә. Әлеге тармакның үзенчәлеге шунда: ул дәүләтләрне, дәүләт төзелешләрен төрле тарихи этапларда бер-берсе белән чагыштырып һәм каршы куеп тикшерә.

Әдәбиятта «үзеңнеке» һәм «читнеке»нә бүлеп карау борынгы чорлардан ук килә. Гомумән, ул – әдәбиятның нигезенә салынган концепция. Язучылар үз әсәрләрендә иҗтимагый, этник, психологик, мәдәни, сәяси-идеологик карашлардан чыгып, төркемнәрнең каршылыгын, үзара бәйләнешләрен чагылдыралар. «Имагологиядә «читләр» образы милли аң стереотибы буларак карала, ягъни конкрет социаль-тарихи тирәлектә барлыкка килгән «чит» турында тотрыклы, эмоциональ яктан бай, гомумиләштерелгән күзаллаулар өйрәнелә. Имагология «чит» образын ачып кына калмый, шулай ук, рецепция һәм бәяләү процессларына бәйле рәвештә, кабул итүче субъект үзен дә характерлый, ягъни үзаңын һәм үзенең милли кыйммәтләр системасын чагылдыра» [Папилова, 2011].

Әдәбият белемендә имагология компаративистиканың бер бүлеге буларак карала, әдәби әсәрләрдә һәм халык авыз иҗатында «чит» (башка мәдәният вәкиле буларак) образларны анализлый. Рус-татар әдәби бәйләнешләренә татар әдәбият белеме фән буларак оеша башлаган чорда ук игътибар ителә. Г. Нигмәти, Г. Сәгъди, Г. Газиз, Г. Рәхим, алга таба М. Гайнуллин, И.Г. Пехтелев, Э. Нигъмәтуллин, Й. Нигъмәтуллина һ.б. хезмәтләрендә ике милләт сүз сәнгатендәге охшашлык һәм аермалыклар төрле яссылыкта тикшерелә. Бүгенге көндә компаративистика өлкәсендә уңышлы эшләүчеләр дип Р.Ф. Мөхәммәтшина, Ә.Ф. Галимуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, А.З. Хәбибуллиналарны атарга кирәк. Әдәби багланышлар күбрәк типологик үзенчәлекләргә бәйле өйрәнелә. В.Р. Әминева үзенең «Типы диалогических отношений между национальными литературами (на материале произведений русских писателей второй половины XIX в. и татарских прозаиков первой трети XX в.)» монографик хезмәтендә

төрле чорга караган ике милләтнең классик проза әсәрләрен тикшереп, алар арасындагы диалогик мөнәсәбәт типларын күрсәтә. Автор «үзеңнеке» һәм «чит» дихотомияләренә бәйле рус һәм татар әдәбиятлары арасындагы дүрт төрле диалогик бәйләнешне аерып чыгара. Алар: «үзеңнеке»нә капма-каршы куелган «чит», «үзеңнеке» белән каршылыкка кергән «чит», үзгәртеп корылган «чит» буларак «үзеңнеке» һәм «үзеңнеке» белән охшаш «чит». Әлеге хезмәттә имагологик эзләнүләр шактый: монда да милли эстетик аңның «башка»ны кабул итүе яки кире кагуы өйрәнелә. Әмма имагология, компаративистиканың бер тармагы булса да, максаты чагыштыру гына түгел. Анда төп игътибар башка милләтнең әдәби образы сурәтләнешенә юнәлтелә.

Күпгасырлык татар әдәбиятында татар белән аралашып яшәгән башка халыкларның да милли образлары формалашкан. Әлеге мәкаләдә без Айдар Хәлимнең «Хунвэйбин» роман-эпопеясын имагологик нигездә тикшерүгә омтылыш ясадык. Әсәр зур күләмле: алты кисәкне берләштергән өч томнан гыйбарәт. Сурәтләү масштабы ягыннан да гаять киң: автор үз милләтенең дөньядагы һәм, гомумән, кешелек тарихындагы урынын билгели, башкалар белән чагыштыра, бүгенгесенә бәя бирә.

Романның сюжеты Кытайда – Шәркый Төркестанда туып үскән, хәзерге вакытта Америкада яшәүче, Татарстанга II Бөтендөнья татар Конгрессына вәкил буларак килгән Иркен Сәлах исемле 67 яшьлек ир-атка бәйле алып барыла. Әсәрнең башында ук Иркеннең шәхес буларак камиллегенә басым ясала. Ул тышкы кыяфәте, буе-сыны, пөхтәлеге, белеме һәм эчке-рухи дөньясы белән А. Хәлимнең милли шәхес сәнгати концепциясен гәүдәләндерә. Дөнья масштабында фикерләүче һәм бәяләүче ролендәге әлеге геройны татар ир-атының асыл сыйфатларын туплаган камил зат дияргә мөмкин. Иркен үз халкының тарихын яхшы белә, тел нечкәлекләрен аңлый, шигърияттнең кеше тормышындагы әһәмиятен югары бәяли, шул ук вакытта шәхес бәхетен халыкның матди яшәеше белән бәйләп, сәнәгать һәм икътисад мәсьәләләрен дә күтәрә.

Читтә туып үскән, төрле илләр күргән кеше буларак, төп геройга караш үзгәлеге, киңлеге (исеме дә шуңа ишарә) хас, бу исә авторга татар тормыш-мәгыйшәтен бүтән милләтләр, дәүләтләр белән чагыштыру мөмкинлеге бирә. Иркен, нәсел җепләрен барлау максатында, Чаллыда, Казанда, ата-бабасының туган җире – Мамадыш районы Кизләү авылында, Баулы төбәгендәге Шәмдәл авылларында була. Автор бик күп персонажларны аның белән очраштырып, татар яшәешенә бәйле проблемаларны берәм-берәм тезә. «Шәхес белән җәмгыять, кеше белән тарих, кеше белән кеше, кеше белән тирәлек, милләт белән милләтара мөнәсәбәтләргә кагылышлы проблемаларны тарих һәм көн сулышы белән сугарып яктырту авторның аеруча кыйммәтле ачышларын тәшкил итә» [Галитзуллина, 2015, б. 111]. Татарларның милли үзенчәлекләрен югалта баруы төрле мисалларда күрсәтелеп, моның сәбәпләре тарихи-сәяси, икътисади, психологик яктан аңлатыла.

Күтәрелгән проблемаларга бәйле эпопея берничә сюжет юнәлешендә алып барыла. Аның берсе Иркеннең Казан ханлыгы чорыннан килгән нәсел тарихына кагыла. Икенчесе – югарыда әйтелгәнчә, Татарстан халкының яшәү рәвешен, көнкүрешен төрле яклап ачу, өченчесе – Иркен белән Салют борадәре арасындагы криминаль вакыйга.

Геройның Сөләйман бабалары XIX йөз ахырында, көчләп чукындырудан качып, Кытай чигенә – борынгы уйгур далаларына барып урнаша. Әсәрдә бу вакыйгалар тәфсилле географик яссылыкта аңлатылып, рухи-психологик кичерешләр аша сурәтләнә. Элә елгасы үзәненә йорт салган Сөләйман хәзрәт янына Россиядән күчеп килгән башка гаиләләр дә җыела. Хезмәт сөю, тырышлык, гыйлемгә омтылу, ислами кануннар белән яшәү нәтиҗәсендә авыл тиз аякка баса һәм терлекчелек, игенчелек, сәнәгать өлкәсендә алга китә. Автор татарлар берләшеп яшәгән әлеге төбәкнең тиз үсеш алуын бернинди сәяси кысулар, көчләүләр булмау нәтиҗәсе, дип күрсәтә һәм идеаль җәмгыять моделе буларак тәкъдим итә.

Алтмышынчы еллар уртасында Кытайда «мәдәни инкыйлаб» исеме белән башланган хунвэйбинчылык хәрәкәте Сәлахиләрне дә читләтеп үтми, кытай, уйгур халыклары белән анда яшәүче татарларга да террор газаплары күрергә туры килә. Иркен гаиләсе белән Америкага күчеп китәргә мәҗбүр була. Шулай итеп, язучы төп герой образы һәм аның нәсел тарихы аша татар халкының дөнья тарихындагы урынын – геосәясәтен яктырта.

Роман үзәгендә татар милләте язмышы тора. Язучы үткәннәр аша бүгенгегә килә. Һәм анда «чит» образлар чагыштыру объекты буларак еш файдаланыла. Бу күп очракта аерым герой яки персонажның милләте аша түгел, ә, гомумән, теге яки бу милләт образы ярдәмендә башкарыла. Иркен кешенең милләтен «үзенчәлек» дип атый. «Әгәр расаларны, милләтләрне чагыштыра икән, ул моны нинди дер милләтне кимсетү, аларның берсен икенчесеннән югары яки түбән кую өчен эшләми. Әгәр Аллаһы Тәгалә милләтләрне аеры яраткан икән, моның сәбәбе бар. Алар табигатьнең бик салкын һәм бик кайнар, уртача һәм түзәрлек булган параллельләрендә бар ителмешләр икән, димәк, яшәешнең төп мәгънәсе – үзенчәлек. Үзенчәлек – яшәү ысулы. Үзенчәлекнең алдынгысы һәм артта калганы булмый» [Хәлим, 1 т., б. 69].

Имагология, гадәттә, башка милләт турында формалашкан образларның стереотиплары белән эш итә. Һәркемгә мәгълүм, яһүдләр акыллы милләт буларак кабул ителгән. «Хунвэйбин» романында да яһүд образы «яши белүчеләр», «дөнья тотучылар» итеп күрсәтелә. Чаллы шәһәре белән танышуны Иркен зираттан башлый. Монда ул мөселман һәм христиан каберлекләреннән яһүдләрнеке түрдәрәк урнашуы, затлырак булуы белән аерылып торуын күрә. Тормышта гына түгел, хәтта зиратта да иң яхшы урын аларга, ди Лотфрахман. «Алар икенчел, күчермә, копия-талант, тик беренчел таланттан яхшырак, акыллырак, өлгеррәк. Алар – оригинал түгел, оригиналны кабатлаучылар. Тик оригиналдан яхшыраклар. Көрәшүче түгел, көрәшкә

котыртучылар. Соңыннан көрәшчеләрне төрмәгә тыгып юк итүчеләр, шул көрәшнең җимешләрен ашаучылар. Алар – авыр штанга тимерен күтәрмәүчеләр, футбол тубын типмәүчеләр, авыр эш эшләмәүчеләр, әмма шуларның хезмәтен «фәнни» оештыручылар һәм хезмәт хакын түләүчеләр. Алар – һәркайда бөек өлгерүчеләр. Композитор түгел – музыкант, пианист һәм скрипач. Яһүди үзе актер булмас, булса, актердан көлүче пародист булыр... Яһүди үзе иснәүче, җырлаучы, йоклаучы булмас, бөек иснәтүче, җырлатучы, йоклатучы, кайгыртучы – менеджер булыр...» ди [Хәлим, 2011, б. 312].

Әрмән образы да әсәрдә тырыш бала – булачак түрә сыйфатында бирелә. Авторны иң борчыган мәсьәләләрнең берсе – тел, милли мәгариф. Иркен авыл мәктәпләрендә укучылар белән очрашуларда була. Туган телне укыту белән кызыксына. Балаларның үз телләрендә белем ала алмаулары зур фаҗига – милләтнең киләчәгенә балта чабу итеп күрсәтелә. Очрашуда әрмән малае Ашот «Туган тел» җырын җырлый. Укытучылары мәктәптә татар балаларының «татарча начар тартуын», ә әрмән укучыларының яхшы сөйләшүен, Ашот Шекоянның исә татарча иншаларны «биш»легә генә язуын әйтә. «Булачак нәчәлникләребез» диелә алар турында.

Халыкларның мәдәни тарихында язу иң әһәмиятле факторларның берсе булып тора. XX гасырның 20–30 нчы елларында татарларның берничә тапкыр имла алмаштыруы милли-мәдәни үсешкә зур тоткарлык ясый. Билгеле булганча, 90 нчы елларда кабат латинга күчү мөмкинлеге туа. Романда «безнекеләр»нең әлеге мәсьәләдә бердәм булмавы күренә. Чаллы Татар иҗтимагый үзәге утырышларына алфавит алмаштыру турында кызу бәхәсләр бара. Чыгыш ясаучылар алга киткән «чит»ләрдән үрнәк алырга чакыра. Яһүдләрнең дә, кытай һәм японнарның да гасырлар буена алфавит үзгәртмәүләре мисалга китерелә.

Әсәрдә ватан, шигырь, шагыйрь, ат образлары зур урын алып тора. Язучының алар турындагы фикерләре кабатлана-үстерелә килеп, «без»не «без» итүче, яшәтүче чыганаклар итеп күрсәтелә. Хунвэйбинлык исә, киресенчә, бетерүче көч – явызлык символы. Аның турында да фикерләр үстерелә килә. Башта «мәдәни революция» ясаучы кытай хунвэйбиннары турында сүз барса, алга таба автор кешегә карата кылынган һәр золымны, кешелексезлекне, вәхшилекне әлеге атама белән атый башлый. Иң ахырда Иркен «үз» туганы Салютны «хунвэйбин» дип атый. Туганнарын барларга кайткан Иркен туганнан туган абыйсының улын – Салютны Чаллыда таба. Тик Иркеннең өметләре акланмый. Салют Сәлахиләр нәселеннән килгән затлылыкны җуйган. Аның бабасы 30 нчы елларда Магнитогорск каласына сөрелә. Салют шунда туып үскән, Чечня сугышында булып кайтып, КАМАЗга эшкә килгән, аннан кыскартылып, бүгенге көндә эшсез, наркоманга чыгып, тормыш төбенә тәгәрәгән, кешелек сыйфатларын югалткан бәндә булып чыга. Ул Иркен агасының башына сугып, кесәсендәге долларларын урлый. Язучы аның шушы хәлгә

төшү сәбәпләре турында уйлана. Моны илдәге вазгыять, милли сәясәт белән бәйли. Салют – үз милләтен күралмаучы, үз теленнән, милләтеннән ваз кичкән зат. Автор кешене үз милләтеннән кимсенү-оялуга китерүне дөньяда иң зур явызлык – хунвэйбинлык итеп күрсәтә.

Тәнкыйтьтә әсәргә татар теленә ят яңгырашлы исем бирелү белән килешмәгән фикерләр дә булды [Сверигин, 2017, б. 169]. «Хунбэйбин»лыкны бер татарга гына хас күренеш булмыйча, дөнья масштабындагы явызлык булуын күрсәтергә теләүдән автор махсус шул исемне сайлаган, күрәсең. «Аның эчке халәте аерым шәхеснең шәхессезлек кризисын, аерым катламнарның, төркемнәрнең күптөрле кире, караңгы, җинаятьчел сыйфатларын үз эченә ала. Мөселман-татарларның динен алыштыру, чукындыру галәмәте шул ук хунвэйбинлык булган лабаса! Хунвэйбинлык – кешелеккә карата булган җинаятьнең дәүләт сәясәте дәрәҗәсенә күтәрелгән бер яңа формасы» [Мөлеков, 2011, б. 9].

Шулай итеп, язучының максаты – милли хисләренә кагылып, укучыны уяту, милләтнең матур якларын да, җитешсезлекләрен дә күрсәтеп кисәтү, алга киткән халыклардан үрнәк алып, йотылудан саклап калу. Дөнья масштабында барган глобализацияне вак детальләр аша төшендереп, аңа каршы торырлык рухи көч бирү.

Әдәбият

Аминова В.Р. Типы диалогических отношений между национальными литературами (на материале произведений русских писателей второй половины XIX в. и татарских прозаиков первой трети XX в.): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2010. 51 с.

Бойцов М. А. Что такое потестарная имагология? // Власть и образ. Очерки потестарной имагологии / под ред. М.А. Бойцова и Ф.Б. Успенского. СПб., 2010. С. 5–37.

Галитзуллина Л. «Хунвэйбин» романы һәм милли тәрәккыят // Мәйдан. 2015. № 3. Б. 108–129.

Мөлеков М. Хунвэйбинчылар заманы яки татар милләтенең язмышы турында сагышлы уйлану // *Айдар Хәлим.* Хунвэйбин: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

Папилова Е. В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Rhema. Рема. 2011. № 4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/imagologiya-kak-gumanitarnaya-distsiplina (мөрәҗәгать көне: 16.05.2022).

Сверигин Р. Кыйблага кайту // Казан утлары. 2017. № 1. Б. 164–169.

Хәлим А. Хунвэйбин: роман-эпопея: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре